

Inwentaryzacja
i katalog zabytków
jako podstawa
ochrony i polityki
konserwatorskiej

Metody, osiągnięcia, zamierzenia

Michał Wardzyński

Malarstwo monumentalne doby nowożytnej na historycznym Mazowszu. Nowe kierunki i perspektywy badań¹

Streszczenie

Referowany temat nie doczekał się dotąd należytej uwagi w kręgu warszawskich i regionalnych historyków sztuki. Dotychczasowe publikacje, skupione wokół twórców i dzieł najbardziej wartościowych z historycznego i artystycznego punktu widzenia, mają charakter wyrywkowy, brak też odpowiedniego zestawienia inwentaryzacyjnego zabytków w całym regionie. Z wyjątkiem Toskańczyka Michele Arcangela Palloniego (1637–1712), Jerzego Siemiginowskiego-Eleutera (Szymonowicza) (1660–1711) i brata z zakonu bernardyńskiego Walentego Żebrowskiego (zm. 1765) żaden z działających w XVI–XVIII wieku freskantów i malarzy-polichromistów nie doczekał się profesjonalnej monografii, a wiedza na temat niektórych realizacji ogranicza się do skrótowych zapisów w poświęconych historycznemu Mazowszu zeszytach II, X i IX (Serii nowej) tomu *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*. Zważywszy na pierwszorzędne znaczenie stołecznej Warszawy i całego regionu w nowożytnych dziejach sztuki dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, luki w wiedzy na ten temat wymagają szybkiego uzupełnienia, czemu służy realizowany obecnie interdyscyplinarny grant badawczy Narodowego Programu Wspierania Humanistyki. Jego celem jest inwentaryzacja i artystyczno-konserwatorska dokumentacja zabytków w Warszawie i w granicach historycznego Mazowsza, włączając w to dzieła artystów stołecznych wykonane w okalających ten region dzielnicach Królestwa Polskiego: na Kujawach (ziemia dobrzyńska), Podlasiu, ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej oraz w północnej i północno-wschodniej części dawnej Małopolski.

Słowa kluczowe

Rzeczpospolita Obojga Narodów, Mazowsze, Warszawa, malarstwo monumentalne (ścienne), renesans, manieryzm, barok, rokoko, historia sztuk plastycznych, geografia artystyczna, ochrona zabytków, konserwacja sztuki

¹ <https://orcid.org/0000-0001-6517-443X>. Instytut Historii Sztuki, Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce Uniwersytetu Warszawskiego. Niniejszy tekst jest rezultatem badań prowadzonych w ramach projektu nr 11H13006582 realizowanego ze środków NPRH.

Referowany temat nie doczekał się dotąd należytej uwagi w kręgu warszawskich i regionalnych historyków sztuki. Poza pierwszymi, uznawanymi do dziś za podstawowe, leksykonami biograficznymi Edwarda Rastawieckiego² wyjątek stanowią na tym polu liczne przedwojenne studia Zygmunta Batowskiego i jego uczniów z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego poświęcone środowiskom dworu i stolicy za panowania Jana III Sobieskiego³ i epoki stanisławowskiej⁴. Jednocześnie Jadwiga Przeworska i Michał Walicki oraz Jerzy Chyczewski opublikowali pierwsze, wstępne teksty analizujące wyjątkową wartość renesansowych polichromii w Boguszycach pod Rawą Mazowiecką i kaplicy biskupa Jędrzeja Noskowskiego w Pułtusku⁵.

Pierwszym etapem zebrania i stopniowego porządkowania wiedzy na ten temat była oczywiście publikacja w 1962 roku pierwszych zeszytów oczekującego wciąż na finalizację mazowieckiego tomu *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*⁶. Już dekadę wcześniej – w 1953 roku – ukazały się zredagowane przez Jerzego Z. Łozińskiego cztery zeszyty powiatów zachodniomazowieckich, które znalazły się w granicach ówczesnego województwa łódzkiego⁷. W latach 60. XX wieku, dzięki pionierskim studiom Mariusza Karpowicza, wszechstronnego opracowania twórczości doczekali się najwybitniejsi stołeczni freskanci czwartej ćwierci XVII wieku: Toskańczyk Michele Arcangelo Palloni (1637–1712) i lwowianin Jerzy Siemiginowski-Eleuter (Szymonowicz) (ok. 1660–1711)⁸. Cennym wzbogaceniem stanu wiedzy była też identyfikacja przez tego badacza grona malarzy zatrudnionych ok. 1690 roku przez Stanisława Herakliusza

² Edward Rastawiecki, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 1–3, Warszawa 1850–1857; tenże, *Słownik rytowników polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej pracujących*, Poznań 1886.

³ Zygmunt Batowski, *Malowidła w kościele pokamedulskim w Pożajściu*, Wilno 1914; Juliusz Starzyński, *Barokowe malowidła ścienne w kaplicy św. Karola Boromeusza w Łowiczu i twórca ich Michelangelo Palloni*, Warszawa – Kraków 1931; Tadeusz Mańkowski, *Malarstwo na dworze Jana III*, Warszawa 1951.

⁴ Z wybranych dzieł zob. m.in.: Zygmunt Batowski, *Norblin*, Lwów 1911; Tadeusz Mańkowski, *Galerja Stanisława Augusta*, Lwów 1932; tenże, *Mecenat Stanisława Augusta*, Warszawa 1934, passim.

⁵ Jadwiga Przeworska, Michał Walicki, *Strop z XVI w. kościoła w Boguszycach*, Warszawa 1929; Jerzy Chyczewski, *Kollegjata pułtuska na tle kościelnego budownictwa mazowieckiego XV i XVI wieku*, Warszawa 1936.

⁶ *Katalog zabytków sztuki w Polsce* [dalej: KzsP], t. X: *Województwo warszawskie*, red. Izabella Galicka i Hanna Sygietyńska, z. 1–29, Warszawa 1962–1993. W 1999 r. ukazał się ostatni, jak dotąd, zeszyt 20 poświęcony miastu Pułtusk i okolicom (na obszarze dawnego powiatu). Zob.: KzsP, t. X, red. Małgorzata Omilanowska, Jakub Sito, z. 20: *Pułtusk i okolice*, Warszawa 1999.

⁷ KzsP, t. II: *Województwo łódzkie*, red. Jerzy Z. Łoziński, z. 2: *Powiat kutnowski*, oprac. Dariusz Kaczmarzyk; z. 5: *Powiat łowicki*, oprac. Stefan Kozakiewicz i Jerzy A. Miłobędzki; z. 9: *Powiat rawsko-mazowiecki*, oprac. Witold Kieszkowski i Bogusław Kopydłowski; z. 11: *Powiat skierniewicki*, oprac. Felicja Sarna i Teresa Sulerzyska, wszystkie Warszawa 1953.

⁸ Mariusz Karpowicz, *Działalność artystyczna Michelangela Palloniego w Polsce*, Warszawa 1967; tenże, *Jerzy Eleuter Siemiginowski malarz polskiego baroku*, Wrocław 1974; Giovanni Matteo Guidetti, *Additional information about the sources of Michele Arcangelo Palloni's artistic language*, „Acta Academiae Artium Vilmensis”, T. 51, 2008, s. 75–89; *Michelangelo Palloni – malarz fresków*, red. Elżbieta Modzelewska, Warszawa 2017.

Lubomirskiego w kościele bernardyńskim na Czerniakowie⁹. Kolejnym twórcą związanym z Mazowszem, który doczekał się wtedy takiego omówienia, jest brat Walenty Żebrowski (zm. 1765) z zakonu bernardynów¹⁰. W następnych dwóch dziesięcioleciach monografie artystyczne otrzymały pierwsze trzy ośrodki kluczowe dla rekonstrukcji i zrozumienia regionalnej struktury inicjatyw mecenasowskich i kultury artystycznej Mazowsza – biskupi i wojewódzki Płock, prymasowski Łowicz i stołeczna Warszawa¹¹. Równolegle rozwijały się stopniowo badania nad wielkopolską i mazowiecką twórczością pochodzącego z zachodniomorawskich Dačic franciszkanina brata Adama Swacha z Poznania (1668–1747)¹², następnie sprowadzonego do Warszawy i na Podlasie z Dolnego Śląska wybitnego italianisty Wilhelma Georga Neuhertza (1689–1749), wnuka Michaela Leopolda Willmanna z Lubiąża, oraz drugiego ważnego przybysza z Moraw – Sebastiana Ecksteina (ok. 1711–po 1757)¹³. Pierwszej monografii doczekali się też wykształceni w Warszawie i Lwowie malarze paulińscy – bracia Antoni (Marceli) i Wojciech (Jeremiasz) Dobrzeniewscy / Dobrzenieccy¹⁴. Powstawaniu biogramów kolejnych twórców zamieszczanych w *Polskim Słowniku Biograficznym* i *Słowniku artystów polskich i obcych w Polsce działających* nie towarzyszyły jednak nowe badania inwentaryzacyjne, ograniczone wtedy do prac redaktorów *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*: Izabelli Galickiej i Hanny Sygietyńskiej, a od początku lat 80. XX wieku także Marii Kałamajskiej-Saeed,

⁹ Mariusz Karpowicz, *Sztuka Warszawy drugiej połowy XVII w.*, Warszawa 1975, s. 108–119, 208–253, il. 110, 111, 115–133; tenże, *Sztuka Warszawy czasów Jana III*, Warszawa 1987, zwłaszcza s. 72–79, 136–163, il. 51, 52, 111, 112, 116–134; Magdalena Witwińska, *Czerniakowskie freski po konserwacji*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 1996, s. 138–148. Por. ostatnio: Mariusz Karpowicz, *Kościół na Czerniakowie – wystrój wnętrza*, [w:] *Kościół Bernardynów na Czerniakowie: dzieło artyści i projekty Tylmana z Gameren*, Warszawa 2013, s. 40–53, il. 26–47, 71–77.

¹⁰ Aleksandra Mulczyńska-Pawlak, *Malarska działalność Walentego Żebrowskiego*, „Studia Muzealne”, z. 6, 1968, szczególnie s. 111–113; Magdalena Witwińska, *Ostrołęcka polichromia Walentego Żebrowskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 32, 1970, nr 2, s. 245–260; też: *Dzieje warszawskiej polichromii Walentego Żebrowskiego w kościele św. Anny*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 68, 2006, nr 1, s. 59–94. Tamże wykaz źródeł.

¹¹ Kazimierz Askanas, *Sztuka Płocka*, Płock 1974; Zbigniew Skielczyński, *Szkice z dziejów sztuki w Łowiczu*, Łowicz 1981; Jacek Gajewski *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, [w:] *Łowicz: dzieje miasta*, red. Ryszard Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 462–608; *Sztuka Warszawy*, praca zbiorowa, red. Mariusz Karpowicz, Warszawa 1986. Z najnowszych opracowań zob. ponadto: *Kultura artystyczna Warszawy. XVII–XXI wiek*, red. Zbigniew Michalczyk, Andrzej Pieńkos i Michał Wardzyński, Warszawa 2009.

¹² Andrzej Kusztelski, *Swachowski cykl eucharystyczny w Łowiczu z nieznanym widokiem Poznania w tle*, „Kronika Miasta Poznania: miesięcznik poświęcony sprawom kulturalnym stol. m. Poznania”, nr 3, 1996, s. 243–255; Jarosław Staszewski, *Ikonoграфiczna analiza polichromii w kaplicy Najświętszego Sakramentu w katedrze łowickiej*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, nr 2, (5) 1999, s. 77–103; Tomasz Jank, *Swach (Szwach) Jerzy, imię zakonne Adam*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVI/1, z. 188, Warszawa – Kraków 2009, zwłaszcza s. 115–116.

¹³ Hanna Osiecka-Samsonowicz, *Sebastian Eckstein – malarz kwadratury*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 36, 1984, nr 2–3, s. 271–292; Wojciech Boberski, *Uzupełnienie do calendarium Jerzego Wilhelma Neuhertza*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 50, 1988, nr 3–4, s. 367–368; Maria Heydel, *Neuhertz Georg Wilhelm Joseph*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. VI, red. Katarzyna Mikocka-Rachubowa i Małgorzata Biernacka, Warszawa 1998, s. 45–47.

¹⁴ Andrzej Stoga, *Marceli Dobrzeniewski: zagadkowy malarz Włodawy i Łęczeszycy*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 31, 1972, nr 3–4, s. 341–345.

Il. 1. Czerwińsk nad Wisłą, kościół opacki kanoników regularnych, kaplica południowa Krzyża Św., ściana wschodnia, cykl polichromii z medalionami ze scenami z cyklu Starego i Nowego Testamentu oraz świętych, technika mieszana *al fresco-al secco*, 2. poł. XII w., wyk. warsztat zakonny (atryb.); fot. Michał Wardzyński, 2015.

odpowiedzialnej za północno-wschodnie terytorium historycznego Mazowsza, należące w tym okresie do województwa łomżyńskiego¹⁵.

Ponowny rozkwit badań datuje się dopiero na pierwsze lata po 2000 roku, co miało związek z odsłonięciem dwóch zespołów wybitnych renesansowych fresków związanych źródłowo z malarzami nowomiejskimi w Warszawie: Wojciechem, Janem Jantasem, Stanisławem Pieczonką i Maciejem z Kocka – w kolegiacie pułtuskiej i farze brockiej, oraz ich restauracją i rekonstrukcją (i kreacją) odpowiednio w Boguszycach i Brochowie nad Bzurą¹⁶. Z postępem

¹⁵ KzSP, Seria nowa, t. IX: *Województwo łomżyńskie*, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 1–3, Warszawa 1982–1988.

¹⁶ Stanisław Stawicki, *Renesansowa dekoracja malarska na sklepieniu kolegiaty pułtuskiej*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki”, T. 7, 1996, nr 1–2 (24–25), s. 1–8; Wiesław Kosek, Radosław Lolo, *Jak polerowano perłę, czyli o pracach konserwatorskich w pułtuskiej bazylice kolegiackiej w latach 1994–2009*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół w przestrzeni i kulturze miejskiej na przykładzie Pułtusk. Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Konserwatorskiej Pułtusk 21–22 września 2009 roku*, red. Radosław Lolo, Warszawa 2009, s. 95–102; Marcin Kozarzewski, *Rewitalizacja kościoła pw. Św. Jana Chrzciciela i św. Rocha w Brochowie*, [w:] tamże, s. 104–106, il. nłb.; Agnieszka Sagała, *Renesansowa dekoracja malarska na sklepieniu kościoła w Broku*, „Mazowsze. Dziedzictwo Kulturowe”, T. VIII, 2000, nr 13, s. 85–87; Marcin Kozarzewski, Andrzej Karolczak, *Polichromia kościoła w Brochowie*

Il. 2. Sierpc, kościół szpitalny Ducha Św., ściana wschodnia, relikty polichromii późnogotyckiej, technika mieszana *al fresco-al secco*, ok. 1519–1528, wyk. warsztat z Prus Królewskich lub Płocka (atryb.); fot. Michał Wardzyński, 2016.

prac konserwatorskich wiąże się też pośrednio powstanie najnowszej pracy Aleksandry Bernatowicz na temat polichromicznych dekoracji groteskowych pędzla Jana Bogumiła Plerscha w Warszawie i na Mazowszu¹⁷. Pierwsze podsumowanie dotychczasowych badań przedstawił w 2015 roku piszący te słowa w pierwszym syntetycznym opracowaniu poświęconym sztuce nowożytnej w regionie¹⁸.

Powyższego tekstu nie można traktować jako zamkniętą całość, ponieważ stanowi raczej zbiór uwag, spostrzeżeń i jest próbą ustalenia wytycznych do dalszych prac badawczych towarzyszących nieukończonemu wciąż interdyscyplinarnemu

– badania, konserwacja, kreacja, „Renowacje i Zabytki”, nr 2 (34), 2010, s. 171–176; Tomasz Grabowski, *Kościół parafialny w Broku i jego problematyka konserwatorska na przestrzeni ostatniego stulecia*, „Studia Łomżyńskie”, T. XXIV, 2013, s. 231–234.

¹⁷ Anna Dorota Potocka, *Jan Bogumił Plersch: polichromie w Grodzisku Mazowieckim*, Grodzisk Mazowiecki 2004; Aleksandra Bernatowicz, *Niepodobne do rzeczywistości: malowana groteska w rezydencjach Warszawy i Mazowsza 1777–1820*, Warszawa 2006.

¹⁸ Michał Wardzyński, *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1527–1795*, red. Jan Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 629–731.

Il. 3. Czerniewice, kościół parafialny, prezbiterium, ściana północna z kilkufazową polichromią późnogotycko-renesansową, tusta tempera, koniec XV–połowa XVI w., wyk. niestalony warsztat z ziemi łęczyckiej lub sieradzkiej (atryb.); fot. Michał Wardzyński, 2018.

Il. 4. Boguszyce, kościół parafialny, widok ogólny wnętrza w kierunku prezbiterium, polichromia późnorenansowa, tusta tempera, 1556–1558, wyk. Jan Jantas i Stanisław Pieczonka z Warszawy oraz Maciej z Kocka; fot. Michał Wardzyński, 2016.

projektowi naukowemu poświęconemu badaniom artystyczno-konserwatorskim malarstwa monumentalnego z XII–XVIII wieku na Mazowszu.

Ponieważ prowadzone dotąd prace naukowe nad malarstwem nowożytnym na Mazowszu miały najczęściej charakter monografii poszczególnych obiektów, wybranych artystów lub tematów (bądź ich grup związanych z określoną fazą stylową), znacznie mniej uwagi poświęcano w nich kwestiom historyczno-geograficznym. Już sam fakt przynależności archidiakonatu czerskiego (warszawskiego) do diecezji poznańskiej¹⁹ oraz wyodrębnienia diecezji płockiej z dziedziny metropolii gnieźnieńskiej²⁰, do której przynależał rozległy arcybiskupi klucz łowicki²¹, wskazuje na istnienie tutaj od początku państwowości polskiej ścisłych związków z prowincją wielkopolską, do której zresztą Mazowsze zostało ostatecznie włączone w 1569 roku na mocy postanowień unii lubelskiej. Należy też podkreślić, iż ustalony już po 1526 roku i inkorporacji Mazowsza do Korony ostateczny podział administracyjny dzielnic na trzy województwa (a w ich granicach na ziemie i powiaty) ma wyraźne przełożenie na strukturę mecenatu i organizacji życia artystycznego i rzemieślniczego. Dowodem na to jest udowodnione ostatnio istnienie w końcu XVII i XVIII wieku odrębnych środowisk twórców architektury oraz snycerstwa i stolarstwa dekoracyjnego w Warszawie oraz w Płocku i Pułtusk i w całej tamtejszej diecezji²². Dopiero szczegółowe omówienie geografii administracyjnej (kościelnej i państwowej) i wyjaśnienie zawłości jej artystycznej odsłony na Mazowszu pozwoliłoby sformułować trafne założenia przyszej, pełnowymiarowej syntezy całego tego obszaru.

Drugiego klucza interpretacyjnego może dostarczyć analiza topografii najważniejszych zespołów sakralnych i rezydencjonalnych. W odniesieniu do archidiakonatu warszawskiego wyraźną granicą występowania dekoracji freskowych i polichromicznych w kościołach diecezjalnych różnych szczebli i świątyń zakonnych (bez prepozytur parafialnych i filii opactw mniszych i kanonickich) jest linia Wisły. Na wschód od niej wśród zachowanych obecnie dzieł istnieje tylko ukończona tuż przed 1800 rokiem polichromia odpustowej świątyni mariańskiej w Goźlinie-Porzeczu Mariańskim²³. W sąsiedniej diecezji płockiej znamieną jest koncentracja takich zespołów w trzech miejscach: Czerwińsku (opactwo pomocnicze kanoników regularnych laterańskich), Pułtusk (rezydencja,

¹⁹ Zdzisław Król, *Archidiakoniat czersko-warszawski*, Rzym 1966, zwłaszcza s. 3–10, 16–20.

²⁰ Włodzimierz Szafranski, Leszek Zygmunt, *Płock w dobie narodzin państwa Piastów*, [w:] *Dzieje Płocka*, t. 1: *Historia miasta do 1793 roku*, praca zbiorowa, red. Marian Kallas, wyd. 3, Płock 2000, zwłaszcza s. 38–42.

²¹ Józef Wieteska, *Archidiakoniat łowicki*, Rzym 1966, s. 11–13, 23–25.

²² Michał Wardzyński, *Sztuka nowożytna...*, s. 694–696, 707–709, il. nlb.

²³ Izabella Galicka, *Jan Niezabitowski – malarz mariański*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 36, 1974, nr 3, s. 274, 276–278, przypis 13, il. 14–16.

kolegiata biskupia oraz kościoły fundacji biskupiej i kanoników²⁴) i Płocku (katedra i kanonie, zniszczone, ale znane ze źródeł). W pozostałych miejscach – z wyjątkiem pochodzącej z drugiej ćwierci XVI wieku dekoracji kościoła szpitalnego w Sierpcu²⁵, wspomnianej wcześniej świątyni w biskupim Broku i zachowanych cząstkowo ozdób w kościołach w Ciekusynie oraz w odległym Wąsoszu w ziemi wiskiej – powstały już w XVIII wieku (m.in. Węgrów, Kobyłka, Krasne, Strzegocin, Niedźwiadna, Zambrów, dwór w Nowej Suchej i pałac w Rybieniu Starym). W leżącej w województwie rawskim części archidiaconatu łowickiego prymasi ograniczyli swoją działalność fundacyjną zakonów i zgromadzeń wyłącznie do własnych miast rezydencjonalnych: Łowicza i Skierniewic. Wszystkie te placówki uległy kasatom pruskim i carskim już w pierwszej ćwierci XIX wieku²⁶.

Równie ważne, zwłaszcza w ogólnych badaniach porównawczych z innymi dzielnicami Korony, może być prezentacja zebranej grupy zabytków mazowieckich w ciągu chronologicznym. Niedostatek źródeł, a przede wszystkim daleki jeszcze od zadowalającego stan rozpoznania najstarszych zabytków średniowiecznych ogranicza zakres wiedzy wyłącznie do trzech faz dekoracji w kościele w Czerwińsku (il. 1)²⁷, wspomnianego zespołu w Sierpcu (il. 2), pierwszej fazy polichromii w Czerniewicach oraz pojedynczych, zachowanych do dzisiaj fragmentarycznie dzieł w odbudowanych po II wojnie światowej kamienicach staromiejskich w Warszawie²⁸. Znajomość malarstwa XVI-wiecznego zawdzięczamy odkryciom konserwatorskim po 1945 i po 2000 roku. Najlepszymi przykładami zasług tego rodzaju są odkryte i doceniono naukowo dopiero w tym okresie wspaniałe polichromie w Czerniewicach i Boguszycach pod Rawą Mazowiecką (il. 3–4), w Pułtusk (il. 5), Broku, Czerwińsku, Sarbiewie, Łowiczu czy Piasecznie. Skokowy wzrost liczby zachowanych i opracowanych dzieł z następnego stulecia, zwłaszcza tych z czwartej ćwierci XVII wieku, które zmieniły całkowicie obraz artystyczny samej stolicy i całego regionu, windując ich na poziom europejski (Palloni,

²⁴ Artur K.F. Wołosz, *Malowidła ścienne w kościołach św. Krzyża w Pułtusku. Przyczynek do dziejów malarstwa na Mazowszu w XVI wieku*, Ciechanów 1993; KzSP, t. X, z. 20, s. 71, 73, fig. 131, 132, 134 (polichromie w kościele parafialnym NMP na Starym Mieście w Pułtusku).

²⁵ Stanisław Szymański, *Nieznane malowidła ścienne XVI w. w Sierpcu*, Płock 1959.

²⁶ Ryszard Kołodziejczyk, *Pod pruskim zaborem*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta...*, s. 173–175; tenże, *Łowicz w dobie konstytucyjnego Królestwa Polskiego 1815–1831*, [w:] tamże, s. 187, 190.

²⁷ Karol Dąbrowski, *Konserwacja malowideł ściennych w Czerwińsku. Odkrycie romańskiej polichromii*, „Ochrona Zabytków”, T. IV, 1951, nr 3–4, s. 127–132; Zygmunt Świechowski, *Ścienne malowidła romańskie w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 15, 1953, nr 2, s. 64–74; Karol Dąbrowski, *Problemy konserwatorskie romańskiej polichromii w Czerwińsku*, tamże, s. 75–76; Teresa Mroczko, *Czerwińsk romański*, Warszawa 1972, zwłaszcza s. 34–38; Kazimierz Dębski, *Bazylika czerwińska: przewodnik*, Warszawa 1993, s. 32–36; Marek Stawski, *Opactwo czerwińskie w średniowieczu. Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku w średniowieczu*, Warszawa 2007, s. 40–47.

²⁸ Teresa Mroczko, *Sztuka średniowieczna*, [w:] *Sztuka Warszawy...*, s. 41.

Il. 5. Pułtusk, kolegiata, widok ogólny wnętrza w kierunku prezbiterium, polichromia późnorenesansowa, technika mieszana *al fresco-al secco*, 1556–1558, wyk. Wojciech z Warszawy z pomocnikami Stanisławem z Łomży i Stanisławem z Liwu; fot. Michał Wardzyński, 2015.

Il. 6. Łowicz, seminarium duchowne (obecnie Muzeum w Łowiczu), kaplica św. Karola Boromeusza, styk sklepienia pierwszego przęsła i ściany ołtarzowej, scena Apoteozy świętego, technika mieszana *al fresco-al secco*, ok. 1695–1700, proj. i wyk. Michelarcangelo Palloni; fot. Michał Wardzyński, 2015.

Il. 7. Warszawa-Czerniaków, kościół pielgrzymkowy bernardynów (obecnie parafialny), kopuła nad nawą krzyżową, dekoracja malarska, technika mieszana *al fresco-al secco*, 1691–1692, wyk. Francesco Antonio Giorgioli; fot. Michał Wardzyński, 2015.

Siemiginowski-Eleuter oraz bracia Giorgioli i Cipper zw. Todeschini, il. 6–7), wiąże się z dwoma ważnymi zagadnieniami. Pierwszym jest utworzenie w czasach panowania króla Jana III Sobieskiego stołecznego ośrodka artystycznego ze stałą obecnością co najmniej dwóch–trzech specjalistów w tej dziedzinie, drugim – odnotowane pierwszy raz w historii prace tych twórców daleko poza granicami Mazowsza, w Wielkim Księstwie Litewskim, Wielkopolsce i na Rusi Koronnej (w prywatnych rezydencjach i fundacjach sakralnych władcy i jego rodziny). Sukces tego pokolenia w pełni zdyskontowali następcy w XVIII wieku, przyczyniając się do powstania w Warszawie trzech wzajemnie się uzupełniających (i zarazem konkurencyjnych) ośrodków: dworu saskiego (przy Bauamcie), ściąganych z całego kraju i Śląska artystów dworskich magnaterii koronnej i litewskiej oraz Szkoły malarzkiej Szymona Czechowicza i Łukasza Smuglewicza w staromiejskiej kamienicy „Pod Fortuną”²⁹. Po 1764 roku i wieloetapowej organizacji nowego dworu artystycznego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego rolę przewodnią przejmą twórcy z kręgu Malarni królewskiej, administrowanej przez Marcella Bacciarellego³⁰. Na drugą połowę tego wieku przypadł też szczyt aktywności freskantów i polichromistów warszawskich poza granicami Mazowsza – świadczą o tym liczne prace wymienionych artystów zakonnych oraz serwitorów magnackich, począwszy od Podlasia i Wielkiego Księstwa Litewskiego na wschodzie przez północne krańce Małopolski i Lubelszczyzny na południu po Wielkopolskę i Kujawy na zachodzie.

Ogółem na całym historycznym Mazowszu ujawniono dotąd, poza samą Warszawą, aż 43 lokalizacje dzieł malarstwa monumentalnego z epoki nowożytnej, przy czym ich największe zespoły znajdują się poza Warszawą w głównych ośrodkach kościelnych: Czerwińsku i Pułtusku, Łowiczu i Węgrowie (to ostatnie miasto eksterytorialnie na Podlasiu).

Podsumowując analizę proponowanych kierunków i perspektyw badań nad nowożytnym malarstwem monumentalnym na Mazowszu, można przyjąć, że po stanowiącej punkt wyjścia rekapitulacji stanu badań oraz ich pierwszej konfrontacji z literaturą z dziedziny konserwacji i ochrony dóbr kultury przyszłe wysiłki na tym polu można generalnie podzielić na dwie kategorie.

²⁹ Zbigniew Michalczyk, *Szymon Czechowicz (1689–1775)*, Warszawa 2007, szczególnie s. 77–83; tenże, *Warszawski malarz Łukasz Smuglewicz. Nowe ustalenia i hipotezy*, [w:] *Kultura artystyczna Warszawy...*, zwłaszcza s. 184–185, 189–191; ostatnio tenże, *Szymon Czechowicz. Życie i twórczość*, [w:] *Geniusz baroku. Szymon Czechowicz 1689–1775*, Muzeum Narodowe w Krakowie, 16.10.2020–21.02.2021, Katalog wystawy, passim; tenże, *Malarstwo w Rzeczypospolitej czasów Szymona Czechowicza. Problemy środowiska ze szczególnym uwzględnieniem malarstwa sztalugowego*, [w:] tamże, passim.

³⁰ Władysław Tatarkiewicz, *Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie za Stanisława Augusta*, Warszawa 1916; Alina Chyczewska, *Malarnia na Zamku Królewskim: 1766–1818*, „Rocznik Warszawski”, nr 6, 1967, s. 88–122; Alina Dziecioł, *Księgozbiór Malarni na Zamku Królewskim w Warszawie*, „Rocznik Warszawski”, nr 33, 2005, s. 259–271.

W odniesieniu do badań samych dzieł konieczna jest powtórna weryfikacja i uzupełnienie listy obiektów (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, karty zabytków ruchomych z Działu Rejestru i Ewidencji Zabytków w Narodowym Instytucie Dziedzictwa oraz dokumentacje konserwatorskie), następnie badania źródłowe w głównych zbiorach w Warszawie i na Mazowszu – Archiwach: Głównym Akt Dawnych, Archidiecezji Warszawskiej, Archidiecezji Poznańskiej, Diecezjalnych w Siedlcach, Płocku, Łomży i Łowiczu oraz lokalnych oddziałów Archiwów Państwowych. Uzupełnieniem winna być szczegółowa kwerenda w kolekcjach ikonograficznych Instytutu Sztuki PAN (m.in. kolekcja Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości), Instytutu Historii Sztuki UJ, Towarzystw Naukowych Warszawskiego i Płockiego, Cyfrowej Polony i Akademiki (Biblioteki Narodowej), Narodowego Archiwum Cyfrowego i innych portali internetowych.

Na gruncie badań bio- i historiograficznych niezbędna będzie aktualizacja danych biograficznych twórców oraz identyfikacja nowych na podstawie przekazów źródłowych. Warto też podjąć próbę powiązania wybranych dzieł lub ich zespołów z poszczególnymi artystami na podstawie źródeł i analiz morfologicznych.

Tak sformułowana podstawa badań dokumentalnych pozwala zaproponować podjęcie niezbędnych, w mojej opinii, studiów problemowych, rozkładających w odpowiedni sposób akcenty przyszłej syntezy sztuki nowożytnej w Warszawie i na Mazowszu. Ich przegląd otwiera pierwsza próba periodyzacji i charakterystyki typologicznej – w dotychczasowych badaniach podejmowany wrywkowo, bez szerszego kontekstu ogólnokrajowego, o środkowoeuropejskim nie wspominając. Równie ważne będzie określenie źródeł inspiracji poszczególnych twórców: miejsc edukacji, tras wędrówek czeladniczych twórców, roli grafiki oraz tradycji warsztatowej (tymi dwoma ostatnimi zagadnieniami z powodzeniem zajmuje się Zbigniew Michalczyk)³¹. Od ścisłej współpracy z gronem konserwatorów sztuki zależy też kluczowy temat rozróżnienia materiałowo-technologicznego zabytków mazowieckich na freski, malatury *al secco* i polichromie temperowe. Studium takie powinno też obejmować problematykę rozwoju poszczególnych technik malarskich w całej epoce nowożytnej na tym terenie, podobnie jak ma to miejsce w nauce niemieckiej czy austriackiej³². To samo dotyczy również występujących

³¹ Zbigniew Michalczyk, Kazimierz Antoszewski i grupa barokowo-klasycystycznych malowideł ściennych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 73, 2011, nr 3–4, passim; tenże, Uwagi na temat pierwowzorów dzieł Szymona Czechowicza i malarzy jego kręgu, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 75, 2013, nr 4, s. 697–773; tenże, Uwagi o sposobach wykorzystywania architektonicznych i ornamentalnych wzorów graficznych w polskim malarstwie ściennym XVIII wieku, [w:] *Ornament i dekoracja dzieła sztuki*, red. Joanna Daranowska-Lukaszewska, Agata Dworzak i Andrzej Betlej, Warszawa 2015, s. 263–282; tenże, *W lustrzanym odbiciu. Grafika europejska a malarstwo w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*, Warszawa 2016.

³² Z najważniejszych opracowań na ten temat zob.: Tytus Sawicki, *Włoska technika „a bianco di calce” na przykładzie białaskich fresków Michelangelo Pallonio*, „Ochrona Zabytków”, nr 3, 1997, s. 239–249; Stanisław Fiedorczyk,

na Mazowszu, głównie w pierwszej połowie XVII wieku, dekoracji w technice *sgraffito*, których najlepsze przykłady nie ograniczają się dzisiaj do elewacji fasad kamienic rynku Starej Warszawy czy unikatowej w tej części Rzeczypospolitej sceny figuralnej *Ostatniej Wieczery* w świątyni pokarmelickiej w Wąsosz³³.

Z samą historią artystyczną regionu wiążą się natomiast dwa bardzo ważne tematy, których właściwie dotąd nie podjęto. Pierwszym jest próba dokładniejszego określenia roli edukacyjnej trzech najważniejszych szkół malarskich Warszawy: „malarni” wilanowskiej Claude’a Callota i Siemiginowskiego-Eleutera, następnie staromiejskiej Szkoły malarskiej Czechowicza i Smuglewicza oraz królewskiej malarni Bacciarellego. Warto też w tym kontekście odpowiedzieć na pytanie o zasadność hipotezy o istnieniu odrębnej, stołecznej szkoły malarstwa monumentalnego w końcu XVII i XVIII wieku. Z tym z kolei wiąże się pytanie o rekonstrukcję zasięgu terytorialnego oddziaływania ośrodka warszawskiego w XVI–XVIII wieku. Dotyczy to zwłaszcza terytoriów okalających Mazowsze: Podlasia oraz ziem dobrzyńskiej i łęczyckiej oraz północno-wschodnich obszarów historycznej Małopolski (powiaty opoczyński i radomski z ziemiami stężycką i łukowską). Kolejnych wybitnych przykładów dostarcza Wielkopolska, z dekoracjami malarskimi rezydencji w Rydzynie i Dobrzycy na czele³⁴. Na koniec przed przyszłymi autorami stoi też bardzo trudne zadanie wplecenia monumentalnego malarstwa nowożytnego na Mazowszu w dzieje tej gałęzi sztuk plastycznych w Koronie i całej Rzeczypospolitej³⁵. Za wzór winny tu posłużyć liczne opracowania syntetyczne na temat Śląska³⁶.

Jerzy Suchwałko, *Prace konserwatorskie fresków Michelangelo Palloniego w farze węgrowskiej*, [w:] *Węgrów i Ziemia Liwska. Perły kultury i atrakcyjność turystyczna*, red. naukowa Wiesław Kaprowski, Franciszek Mićdura, Jan W. Sienkiewicz, Warszawa 2009, s. 186–200; Karolina Molga, *Malowidła ścienne Michała Anioła Palloniego w kaplicy św. Karola Boromeusza w Łowiczu. Przyczynek do historii polichromii w świetle ostatnich prac konserwatorskich*, „Roczniki Łowickie”, T. X, 2012 (2013), s. 249–263.

³³ KzsP, Seria nowa, t. IX, z. 3: *Kolno, Grajewo i okolice*, oprac. Maria Kałamajska-Saeed, Warszawa 1988, s. 58, fig. 42. Obecnie dzieło to przechowywane jest w Muzeum Diecezjalnym w Łomży, natomiast *in situ* eksponowana jest współczesna kopia wykonana przez konserwatorów zabytków. Z najnowszych opracowań na ten temat zob.: Tadeusz M. Rudkowski, *Polskie sgraffita renesansowe*, Warszawa 2006, s. 77–78, 195–203 oraz 279–295, il. 42, 139–145.

³⁴ Ewa Andrzejewska, Jacek Witkowski, *Odkrycie i konserwacja malowideł ściennych Roberta Stankiewicza i Antoniego Smuglewicza w pałacu w Dobrzycy, powiat Pleszew*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski”, nr 2, 2003, s. 143–154, fot. 1–12; Aleksandra Bernatowicz, *Dobrzyca – Błędów – Mała Wieś: dekoracje „Jego Mości Pana Malarza” Roberta Stankiewicza*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 66, 2004, nr 1–2, s. 61–79; też, *Pompejana: dekoracje pałaców w Sterdyńi i Korczewie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 74, 2012, nr 2, s. 189–208.

³⁵ Spośród znacznie wcześniejszych opracowań syntetycznych o tak szerokim zakresie zob.: Juliusz Starzyński, Michał Walicki, *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1929; Barbara Wolff-Łozińska, *Malowidła stropów polskich I. połowy XVI w.: dekoracje roślinne i kasetonowe*, Warszawa 1971; *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, red. Alicja Karłowska-Kamzowa, Poznań 1984; por. ponadto: *Gotyckie malarstwo ścienne w Europie środkowo-wschodniej: materiały konferencji naukowej Instytutu Historii Sztuki (Poznań 20–23 X 1975)*, red. Alicja Karłowska-Kamzowa, Poznań 1977.

³⁶ Alicja Karłowska-Kamzowa, *Średniowieczne polichromie ścienne na Śląsku Opolskim*, Katowice 1976; Aleksander Jankowski, *Średniowieczne malarstwo ścienne u progu reformacji: ikonografia, funkcje, styl*, Bydgoszcz 2005; *Malarstwo barokowe na Śląsku*, red. Andrzej Koziół, Wrocław 2017.

▲ Il. 9. Michałowice nad Pilicą, kościół parafialny, boczny ołtarz iluzjonistyczny św. Walentego, technika mieszana *al fresco-al secco*, przed 1754, wyk. Łukasz Smuglewicz (atryb.); fot. Michał Wardzyński, 2016.

◀ Il. 8. Kobyłka, kościół pielgrzymkowy jezuitów (obecnie parafialny), sklepienie nawy, polichromia późnobarokowa, technika mieszana *al fresco-al secco*, 1744–1747, proj. i wyk. Grzegorz Łodziński; fot. Michał Wardzyński, 2016.

Generalnej zmiany wymaga też podejście środowiska naukowego do zasługujących na odrębne monografie zagadnień szczegółowych. Wśród nich na szczególne podkreślenie zasługują najcenniejsze zespoły dzieł i najważniejsi twórcy: znakomite renesansowe dekoracje absydy prezbiterium kościoła klasztorowego w Czerwińsku i ich do dziś niewyjaśniona geneza artystyczna i warsztatowa³⁷, nowo odkryta w 2015 roku wielofazowa polichromia kościoła parafialnego w Czerniewicach, następnie malatury tzw. grupy pułtuskiej (z Boguszycami włącznie), stanowiące największy w Koronie zespół prac z tej epoki stylowej. Niezbędne jest też pogrupowanie najliczniejszych realizacji z XVIII wieku ze wskazaniem repertuaru wzorców formalnych i stylowych iluzjonistycznej architektury i nastaw ołtarzowych, w tym quadratury i panoramy³⁸. Najciekawszymi takimi przykładami są wykonane najpewniej przez twórców z Warszawy zespoły polichromii późnobarokowo-rokokowych w kościołach w Kobyłce (il. 8)³⁹, Michałowicach nad Pilicą (mal. Łukasz Smuglewicz, atryb.; il. 9)⁴⁰, Łęczeszycach, Smogorzowie, Sieciechowie (il. 10)⁴¹ i Strzegocinie⁴². Punktem wyjścia dla nich mogą być opracowane już w literaturze lwowskie, mazowieckie i podlaskie prace Sebastiana Ecksteina (il. 11–12)⁴³ czy twórczość warszawskich uczniów Szymona Czechowicza: Łukasza Smuglewicza oraz konwersów Walentego Żebrowskiego i braci Dobrzeniewskich. Z samym stołecznym ośrodkiem malarskim wiążą się

³⁷ Kazimierz Dębski, *Bazylika czerwińska. Przewodnik*, Warszawa 1993, s. 36, 51–52; Andrzej Nowiński, *Czerwińsk*, Warszawa 2012, s. 10–12, il. nlb.

³⁸ Jerzy Kowalczyk, *Andrea Pozzo a późny barok w Polsce*, cz. 2: *Freski sklepienne*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 37, 1975, nr 4, s. 335–349; Andrzej Stoga, *Quadratura w malarstwie polskim XVIII w.: malowidła na sklepieniach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 42, 1980, nr 3–4, s. 365–376.

³⁹ Karol Guttmejer, *Kobyłka: perła baroku na Mazowszu*, Kobyłka 1998, zwłaszcza s. 17, 44, il. 43–55, 62–63, 65–66; Zbigniew Michalczyk, *Malowidła Grzegorza Łodzińskiego w kościele w Kobyłce – kompilacja włoskich wzorów*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 1: *Arcydziela plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. Michał Wardzyński, Warszawa 2018, s. 197–199, il. nlb.

⁴⁰ Zbigniew Michalczyk, *Malowidła Grzegorza Łodzińskiego w kościele w Kobyłce – kompilacja wzorów włoskich*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 1: *Arcydziela plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. Michał Wardzyński, Warszawa 2018, s. 197–199, il. nlb. na s. 196, 198, 199; Zbigniew Michalczyk, *Dekoracja malarska kościoła w Michałowicach – domniemane dzieło Łukasza Smuglewicza*, [w:] tamże, s. 223, 224, 227, il. nlb. na s. 222, 225–227.

⁴¹ Danuta Miszcza, *Późnobarokowy kościół pobenedyktynski w Sieciechowie-Opactwie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, T. 9, 1978, s. 370–371, ryc. 5; Wojciech Zdon, *Dydaktyka zbawienia na sklepieniach pobenedyktynskiego kościoła w opactwie sieciechowskim*, „Arteria. Rocznik Wydziału Sztuki Politechniki Radomskiej”, T. 6, 2008, s. 35–36.

⁴² Por.: Anna Ziemlewiec, *Prace konserwatorskie i restauratorskie przy ołtarzu głównym z kościoła parafialnego w Strzegocinie*, „Rocznik Mazowieckiego Konserwatora Zabytków”, T. 1, 2006, nr 1, s. 61–70, il. nlb.

⁴³ Michał Wardzyński, *Z Moraw na Mazowsze – freski Sebastiana Ecksteina w Węgrowie i Krasnem*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 1: *Arcydziela plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, s. 205–207, il. nlb.

◀ Il. 10. Sieciechów-Opactwo, kościół opacki benedyktynów (obecnie filialny), główna nastawa iluzjonistyczna, technika mieszana *al fresco-al secco*, lata 60. XVIII w., wyk. Łukasz Smuglewicz (atryb.); fot. Michał Wardzyński, 2016.

▲ Il. 11. Węgrów, kościół Franciszkanów Reformatów (obecnie parafialny), kaplica boczna, kopułka, scena *Zaślubiny Marii i Józefa*, technika mieszana *al fresco-al secco*, ok. 1745–1747, wyk. Sebastian Eckstein (atryb.); fot. Michał Wardzyński, 2016.

► Il. 12. Krasne, kościół parafialny, boczny ołtarz iluzjonistyczny św. Augustyna, technika mieszana *al fresco-al secco*, 1747, wyk. Sebastian Eckstein (atryb.); fot. Michał Wardzyński, 2018.

również pytania o równoległe współlistnienie w XVIII stuleciu konkurencyjnych formuł dekoracji wnętrz sakralnych i rezydencjonalnych: sasko-francuskiej, opartej na wielkich wzorach zachodnioeuropejskich, oraz charakterystycznej dla drugorzędnych obszarów Europy Środkowej tradycji kompilowania źródeł inspiracji z pomocą grafiki, zwłaszcza południowoniemieckiej (Augsburg, Norymberga i Monachium). Podobnie wciąż otwarte pozostaje też pytanie o genezę artystyczną i lokalną specyfikę malarstwa warszawskiego epoki stanisławowskiej.

Sukces w opracowaniu powyższej listy kluczowych tematów badawczych nie będzie możliwy bez uwzględnienia szeregu zastrzeżeń wynikających głównie z uwarunkowań historyczno-konserwatorskich w Warszawie i na Mazowszu, w tym także w poszczególnych zabytkach. W pierwszym rzędzie należy podnieść problem historycznych nawarstwień malatur oraz wtórnych ingerencji konserwatorskich, które w okresie międzywojennym i po 1945 roku z przyczyn doktrynalnych preferowały odsłonięcia i rekonstrukcję tylko najstarszych – średniowiecznych i wczesnonowożytnych (renesansowych) warstw malatur. Dobitym tego przykładem jest Czerwińsk nad Wisłą i Pułtusk, gdzie odpowiednio w kościele opackim i dawnym kapitularku oraz w kaplicy-

mauzoleum biskupim wtórne fazy, pochodzące z XVII i XVIII wieku, usunięto bezpowrotnie w celu prezentacji uznanych za najcenniejsze polichromii z XII–XV oraz XVI wieku. Niemające precedensu prawie całkowite zniszczenie dzielnicy staromiejskiej i centrum Warszawy w 1939 i 1944–1945 roku pozbawiło badaczy najcenniejszych zabytków, co więcej w ich rekonstrukcji nie pomaga zachowana w znikomym stopniu dokumentacja fotograficzna. Z upływem lat zmienia się też ocena decyzji konserwatorskich podejmowanych w Biurze Odbudowy Stolicy i Radzie Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy, zwłaszcza tych dotyczących zaniechania odtwarzania dzieł silniej uszkodzonych, np. znakomitej stiukatorsko-malarskiej oprawy prezbiterium kościoła paulińskiego przy Freta (1711–1712, wyk. Francesco Maino i Hans Juncker)⁴⁴ czy cyklu fresków i polichromii we wnętrzu świątyni sakramentek na rynku nowomiejskim (po 1712 i 1718–1721, mal. Giuseppe Rossi, atryb., oraz lata 40.–50. XVIII wieku, proj. i wyk. Sebastian Eckstein, atryb.)⁴⁵. Otwartą kwestią pozostaje też ocena estetyczna i technologiczna prowadzonych w tym okresie prac restauratorskich, do której dobrym punktem wyjścia może być analiza współczesnych, neostylowych malatur w kaplicy św. Dominika/Kotowskich przy świątyni dominikańskiej czy nowej aranżacji, mającej w zamyśle twórców imitować kompozycje brata Żebrowskiego: rokokowe dekoracje sklepień prezbiterium i nawy w kościele bernardyńskim św. Anny przy Krakowskim Przedmieściu (Władysława i Konstanty Tiuninowie, mal. 1971–1980)⁴⁶.

Odrębną kwestią jest odmienna interpretacja dzieł nowo odkrywanych albo poddawanych obecnie nowym, zachowawczym pracom konserwatorskim, odpowiednio na sklepieniu dawnego kościoła pw. św. Teresy z Ávila karmelitanek bosych (zw. kaplicą Res Sacra Miser) przy Krakowskim Przedmieściu (lata 40. i 80. XVIII wieku, fazy: I – Sebastian Eckstein [atryb.], II – autorstwo nieznane, kons. 2014–2020)⁴⁷ oraz w pokojach parteru i *mezzanina* willi królewskiej Jana III Sobieskiego w Wilanowie (m.in. Sień Wielka, Gabinet *al Fresco*, Pokój Cichy

⁴⁴ Jakub Sito, „Fabryka” kościoła pw. Św. Ducha w Warszawie w latach 1707–1730 w świetle źródeł paulińskich – przebieg prac, projektanci, wykonawcy, [w:] *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. Rocznicę urodzin i w 50. Rocznicę święceń kapłańskich*, red. Juliusz A. Chrościcki i in., Jasna Góra-Częstochowa 2012, s. 364–365, il. 8.

⁴⁵ Irena Michaela Walicka, *Kościół i klasztor sakramentek w Warszawie – pomnik zwycięstwa pod Wiedniem*, Warszawa 1988, s. 74–76, il. 143, 145–147, 149, 151–152, 154; KzsP, Seria nowa, t. XI: *Miasto Warszawa*, cz. 2: *Nowe Miasto*, red. Maria Kałamańska-Saeed, Warszawa 2001, s. 57.

⁴⁶ Aldona Zdziarska, *Malowidła ścienne w kościele św. Anny w Warszawie i ich konserwacja*, „Ochrona Zabytków”, T. 42, 1989, nr 3–4 (166–167), s. 227–235; Magdalena Witwińska, *Dzieje warszawskiej polichromii...*, s. 70.

⁴⁷ Janusz Nowiński, *Siedemnastowieczna polichromia kaplicy nowicjatu karmelitanek bosych w dawnym Pałacu Kazanowskich w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 77, 2015, nr 1, s. 67–82; Maria Pokorná-Paruszkiewicz, *Nieznany zespół iluzjonistycznych malowideł w dawnym kościele karmelitanek bosych w Warszawie na tle malowideł Sebastiana Ecksteina w kościołach w Węgrowie, Krasnem i Tykocinie. Nowy przyczynek do badań nad malarstwem monumentalnym fazy rokoka na Mazowszu*, [w:] *Sztuka na Mazowszu. Nowe otwarcie*, red. Andrzej Pieńkos i Michał Wardzyński, Warszawa 2019, s. 159–178.

i pomieszczenia nad obecną Kaplicą, ok. 1690 roku, mal. Palloni i Siemiginowski, atryb., kons. 2013–2015)⁴⁸. Palącym problemem dla historyków sztuki są natomiast kardynalne błędy konserwatorów, wypaczające całkowicie charakter, styl i formę oryginalnych malatur nowożytnych. Taki właśnie los spotkał w latach 1999–2007 znaczną część znakomitych fresków Palloniego w farze w Węgrowie⁴⁹, natomiast najnowszą odsłoną tego procederu są chybione koncepcyjnie prace przy „rekonstrukcji” kamsetzerowskiego wystroju traktu południowego Starej Oranżerii w Łazienkach Królewskich (2013–2015). Nie mniejszą porażką na polu teorii i praktyki konserwacji oraz samej historii sztuki okazała się też podjęta w latach 2010–2011 „restauracja” zespołu trzech pól *al fresco* autorstwa Palloniego z lat 1698–1699 w dawnym refektarzu klasztoru Karmelitów Bosych (obecnie Seminarium Duchownym Archidiecezji Warszawskiej). Na drugim biegunie najnowszych przedsięwzięć na tym polu są wykonane odpowiednio w roku 2005 i 2010–2011 w prezbiterium kościoła parafialnego w Pieczyskach pod Grójcem (malatury figuralne i ornamentalne po 1607 roku) oraz we wnętrzu świątyni parafialnej w Brochowie (odtworzenie kompletnej dekoracji malarskiej sklepień i systemu artykulacji według wzorów Giovanniego Battisty Venetusa z Płocka z lat 1560–1561, według dokumentacji sprzed 1915 roku i pozostałych dzieł z tej grupy architektonicznej). Kultura pracy konserwatorskiej i poparte rzetelną opieką merytoryczną wyczucie stylu epoki widoczne w obu wymienionych realizacjach stawiają je wśród najbardziej udanych i wartych upamiętnienia takich przedsięwzięć w ostatnich latach w całym kraju.

Literatura

- Andrzejewska Ewa, Witkowski Jacek, *Odkrycie i konserwacja malowideł ściennych Roberta Stankiewicza i Antoniego Smuglewicza w pałacu w Dobrzycy, powiat Pleszew*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski”, nr 2, 2003, s. 143–154.
- Askanas Kazimierz, *Sztuka Płocka*, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 1974.
- Baran Maciej, Witkowski Michał, *Gabinet Królowej al Fresco malowany w świetle nowych odkryć*, „Wilanowski Informator Konserwatorski”, 2014, s. 57–71.
- Batowski Zygmunt, *Norblin*, wyd. E. Wende, Lwów 1911.

⁴⁸ Maciej Baran, Michał Witkowski, *Gabinet Królowej al Fresco malowany w świetle nowych odkryć*, „Wilanowski Informator Konserwatorski”, 2014, s. 57–71, il. nlb.

⁴⁹ Stanisław Fiedorczuk, Jerzy Suchwałko, *Prace konserwatorskie fresków Michelangelo Palloniego w farze węgrowskiej*, „Rocznik Mazowieckiego Konserwatora Zabytków”, T. 1, 2006, nr 1, s. 71–83.

- Batowski Zygmunt, *Malowidła w kościele pokamedulskim w Pożajściu*, wyd. J. Zawadzki, Wilno 1914.
- Bernatowicz Aleksandra, *Dobrzyca – Błędów – Mała Wieś: dekoracje „Jego Mości Pana Malarza” Roberta Stankiewicza*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 66, 2004, nr 1–2, s. 61–79.
- Bernatowicz Aleksandra, *Niepodobne do rzeczywistości: malowana groteska w rezydencjach Warszawy i Mazowsza 1777–1820*, wyd. Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2006.
- Bernatowicz Aleksandra, *Pompeiana: dekoracje pałaców w Sterdyni i Korczewie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 74, 2012, nr 2, s. 189–208.
- Boberski Wojciech, *Uzupełnienie do calendarium Jerzego Wilhelma Neunhertza*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 50, 1988, nr 3–4, s. 367–368.
- Chyczewska Alina, *Malarnia na Zamku Królewskim: 1766–1818*, „Rocznik Warszawski”, R. 6, 1967, s. 88–122.
- Chyczewski Jerzy, *Kollegjata pułtuska na tle kościelnego budownictwa mazowieckiego XV i XVI wieku*, Towarzystwo Naukowe Warszawskie z zasiłku Funduszu Kultury Narodowej, Warszawa 1936.
- Dąbrowski Karol, *Konserwacja malowideł ściennych w Czerwińsku. Odkrycie romańskiej polichromii*, „Ochrona Zabytków”, T. IV, 1951, nr 3–4, s. 127–132.
- Dąbrowski Karol, *Problemy konserwatorskie romańskiej polichromii w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 15, 1953, nr 2, s. 75–76.
- Dębski Kazimierz, *Bazylika czerwińska: przewodnik*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1993.
- Dzięcioł Alina, *Księgozbiór Malarni na Zamku Królewskim w Warszawie*, „Rocznik Warszawski”, R. 33, 2005, s. 259–271.
- Fiedorczuk Stanisław, Suchwałko Jerzy, *Prace konserwatorskie fresków Michelangelo Palloniego w farze węgrowskiej*, „Rocznik Mazowieckiego Konserwatora Zabytków”, R. 1, 2006, nr 1, s. 71–83.
- Fiedorczuk Stanisław, Suchwałko Jerzy, *Prace konserwatorskie fresków Michelangelo Palloniego w farze węgrowskiej*, [w:] *Węgrów i Ziemia Liwska. Perły kultury i atrakcyjność turystyczna*, red. naukowa Wiesław Kaprowski, Franciszek Midura, Jan W. Sienkiewicz, wyd. AlmaMater. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2009, s. 186–200.
- Galicka Izabella, *Jan Niezabitowski – malarz mariański*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 36, 1974, nr 3, s. 269–280.
- Gajewski Jacek, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, [w:] *Łowicz: dzieje miasta*, red. Ryszard Kołodziejczyk, wyd. Mazowiecki Ośrodek Badań naukowych im. Stanisława Herbsta – MTK, Stacja Naukowa Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych w Łowiczu, Warszawa 1986, s. 462–608.
- Gotyckie malarstwo ścienne w Europie środkowo-wschodniej: materiały*

- konferencji naukowej Instytutu Historii Sztuki (Poznań 20–23 X 1975), red. Alicja Karłowska-Kamzowa, wyd. UAM, Poznań 1977.
- Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce, red. Alicja Karłowska-Kamzowa, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1984.
- Grabowski Tomasz, *Kościół parafialny w Broku i jego problematyka konserwatorska na przestrzeni ostatniego stulecia*, „Studia Łomżyńskie”, T. XXIV, 2013, s. 231–234.
- Guidetti Giovanni Matteo, *Additional information about the sources of Michele Arcangelo Palloni's artistic language*, „Acta Academiae Artium Vilmensis”, T. 51, 2008, s. 75–89.
- Guttmejer Karol, *Kobyłka: perła baroku na Mazowszu*, wyd. Linia, Kobyłka 1998.
- Heydel Maria, *Neunhertz Georg Wilhelm Joseph*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. VI, red. Katarzyna Mikocka-Rachubowa i Małgorzata Biernacka, Warszawa 1998, s. 45–47.
- Jank Tomasz, *Swach (Szwach) Jerzy, imię zakonne Adam*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVI/1, z. 188, wyd. Instytut Historii PAN, Warszawa – Kraków 2009, zwłaszcza s. 115–116.
- Jank Tomasz, *Życie i twórczość malarska brata Adama Swacha (1668–1747)*, Kraków 2017.
- Jankowski Aleksander, *Średniowieczne malarstwo ścienne u progu reformacji: ikonografia, funkcje, styl*, wyd. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2005.
- Karłowska-Kamzowa Alicja, *Średniowieczne polichromie ścienne na Śląsku Opolskim*, wyd. KAW, Katowice 1976.
- Karpowicz Mariusz, *Działalność artystyczna Michelangela Palloniego w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967.
- Karpowicz Mariusz, *Jerzy Eleuter Siemiginowski malarz polskiego baroku*, wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974.
- Karpowicz Mariusz, *Sztuka Warszawy drugiej połowy XVII w.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.
- Karpowicz Mariusz, *Sztuka Warszawy czasów Jana III*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987.
- Karpowicz Mariusz, *Kościół na Czerniakowie – wystrój wnętrza*, [w:] *Kościół Bernardynów na Czerniakowie: dzieło artyści i projekty Tylmana z Gameren*, wyd. Miasto Stołeczne Warszawa, Warszawa 2013, s. 35–55.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II: *Województwo łódzkie*, red. Jerzy Z. Łoziński, z. 2: *Powiat kutnowski*, oprac. Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1953.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II: *Województwo łódzkie*, red. Jerzy Z.

- Łoziński, z. 5: *Powiat łowicki*, oprac. Stefan Kozakiewicz i Jerzy A. Miłobędzki, Warszawa 1953.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II: *Województwo łódzkie*, red. Jerzy Z. Łoziński, z. 9: *Powiat rawsko-mazowiecki*, oprac. Witold Kieszkowski i Bogusław Kopydłowski, Warszawa 1953.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II: *Województwo łódzkie*, red. Jerzy Z. Łoziński, z. 11: *Powiat skierniewicki*, oprac. Felicja Sarna i Teresa Sulerzyska, Warszawa 1953.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X: *Województwo warszawskie*, red. Izabella Galicka i Hanna Sygietyńska, z. 1–29, Warszawa 1962–1993.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X: *Województwo warszawskie*, red. Małgorzata Omilanowska i Jakub Sito, z. 20: *Pułtusk i okolice*, Warszawa 1999.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Seria nowa, t. IX: *Województwo łomżyńskie*, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 1–3, Warszawa 1982–1988.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Seria nowa, t. XI: *Miasto Warszawa*, cz. 2: *Nowe Miasto*, red. Marii Kałamajska-Saeed, Warszawa 2001.
- Kołodziejczyk Ryszard, *Pod pruskim zaborem*, [w:] *Łowicz: dzieje miasta*, red. Ryszard Kołodziejczyk, wyd. Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych im. Stanisława Herbsta – MTK, Stacja Naukowa Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych w Łowiczu, Warszawa 1986, s. 161–176.
- Kołodziejczyk Ryszard, *Łowicz w dobie konstytucyjnego Królestwa Polskiego 1815–1831*, [w:] *Łowicz: dzieje miasta*, red. Ryszard Kołodziejczyk, wyd. Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych im. Stanisława Herbsta – MTK, Stacja Naukowa Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych w Łowiczu, Warszawa 1986, s. 177–185.
- Kozarzewski Marcin, *Rewitalizacja kościoła pw. Św. Jana Chrzciciela i św. Rocha w Brochowie*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół w przestrzeni i kulturze miejskiej na przykładzie Pułtuska. Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Konserwatorskiej Pułtusk 21–22 września 2009 roku*, red. Radosław Lolo, Warszawa 2009, s. 104–106.
- Kozarzewski Marcin, Karolczak Andrzej, *Polichromia kościoła w Brochowie – badania, konserwacja, kreacja, „Renowacje i Zabytki”*, nr 2 (34), 2010, s. 171–176.
- Kosek Wiesław, Lolo Radosław, *Jak polerowano perłę, czyli o pracach konserwatorskich w pułtuskiej bazylice kolegiackiej w latach 1994–2009*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół w przestrzeni i kulturze miejskiej na przykładzie Pułtuska. Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Konserwatorskiej Pułtusk 21–22 września 2009 roku*, red. Radosław Lolo, Warszawa 2009, s. 95–102.
- Kowalczyk Jerzy, *Andrea Pozzo a późny barok w Polsce*, cz. 2: *Freski sklepienne*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 37, 1975, nr 4, s. 335–349.
- Król Zdzisław, *Archidiakoniat czersko-warszawski*, Rzym 1966.

- Kultura artystyczna Warszawy. XVII–XXI wiek*, red. Zbigniew Michalczyk, Andrzej Pieńkos i Michał Wardzyński, wyd. Neriton, Warszawa 2009.
- Kusztelski Andrzej, *Swachowski cykl eucharystyczny w Łowiczu z nieznanym widokiem Poznania w tle*, „Kronika Miasta Poznania: miesięcznik poświęcony sprawom kulturalnym stoł. m. Poznania”, nr 3, 1996, s. 243–255.
- Malarstwo barokowe na Śląsku*, red. Andrzej Koziół, Wrocław 2017.
- Mańkowski Tadeusz, *Galerja Stanisława Augusta*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1932.
- Mańkowski Tadeusz, *Mecenat Stanisława Augusta*, wyd. Kasa im. Mianowskiego, Warszawa 1934.
- Mańkowski Tadeusz, *Malarstwo na dworze Jana III*, wyd. Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa 1951.
- Michalczyk Zbigniew, *Szymon Czechowicz (1689–1775)*, Edipresse Polska, Warszawa 2007.
- Michalczyk Zbigniew, *Warszawski malarz Łukasz Smuglewicz. Nowe ustalenia i hipotezy*, [w:] *Kultura artystyczna Warszawy. XVII–XXI wiek*, red. Zbigniew Michalczyk, Andrzej Pieńkos i Michał Wardzyński, wyd. Neriton, Warszawa 2009, s. 177–191.
- Michalczyk Zbigniew, *Kazimierz Antoszewski i grupa barokowo-klasycystycznych malowideł ściennych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 73, 2011, nr 3–4, s. 479–530.
- Michalczyk Zbigniew, *Uwagi na temat pierwowzorów dzieł Szymona Czechowicza i malarzy jego kręgu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 75, 2013, nr 4, s. 697–773.
- Michalczyk Zbigniew, *Uwagi o sposobach wykorzystywania architektonicznych i ornamentalnych wzorów graficznych w polskim malarstwie ściennym XVIII wieku*, [w:] *Ornament i dekoracja dzieła sztuki*, red. Joanna Daranowska-Łukaszewska, Agata Dworzak i Andrzej Betlej, wyd. Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2015, s. 263–282.
- Michalczyk Zbigniew, *W lustrzanym odbiciu. Grafika europejska a malarstwo w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*, wyd. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2016.
- Michalczyk Zbigniew, *Malowidła Grzegorza Łodzińskiego w kościele w Kobylce – kompilacja włoskich wzorów*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 1: *Arcydzieła plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. Michał Wardzyński, wyd. Mazowiecki Instytut Kultury, Warszawa 2018, s. 197–199.
- Michalczyk Zbigniew, *Dekoracja malarska kościoła w Michałowicach – domniemane dzieło Łukasza Smuglewicza*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 1: *Arcydzieła plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. Michał Wardzyński, wyd. Mazowiecki Instytut Kultury, Warszawa 2018, s. 223–227.
- Michalczyk Zbigniew, *Szymon Czechowicz. Życie i twórczość*, [w:] *Geniusz*

- baroku. *Szymon Czechowicz 1689–1775, Muzeum Narodowe w Krakowie, 16.10.2020–21.02.2021, Katalog wystawy*, s. 144–202.
- Michalczyk Zbigniew, *Malarstwo w Rzeczypospolitej czasów Szymona Czechowicza. Problemy środowiska ze szczególnym uwzględnieniem malarstwa sztalugowego*, [w:] *Geniusz baroku. Szymon Czechowicz 1689–1775, Muzeum Narodowe w Krakowie, 16.10.2020–21.02.2021, Katalog wystawy*, s. 74–120.
- Michelangelo Palloni – malarz fresków*, red. Elżbieta Modzelewska, wyd. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2017.
- Miszczak Danuta, *Późnobarokowy kościół pobenedyktyński w Sieciechowie-Opactwie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, R. 9, 1978, s. 367–383.
- Molga Karolina, *Malowidła ścienne Michała Anioła Palloniego w kaplicy św. Karola Boromeusza w Łowiczu. Przyczynek do historii polichromii w świetle ostatnich prac konserwatorskich*, „Roczniki Łowickie”, R. X, 2012 (2013), s. 249–263.
- Mroczko Teresa, *Czerwińsk romański*, wyd. Auriga, Warszawa 1972.
- Mroczko Teresa, *Sztuka średniowieczna*, [w:] *Sztuka Warszawy*, praca zbiorowa, red. Mariusz Karpowicz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986, s. 10–41.
- Mulczyńska-Pawlak Aleksandra, *Malarska działalność Walentego Żebrowskiego*, „Studia Muzealne” z. 6, 1968, s. 103–123.
- Nowiński Andrzej, *Czerwińsk*, wyd. Tamkapress, Warszawa 2012.
- Nowiński Janusz, *Siedemnastowieczna polichromia kaplicy nowicjatu karmelitanek bosych w dawnym Pałacu Kazanowskich w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 77, 2015, nr 1, s. 67–82.
- Osiecka-Samsonowicz Hanna, *Sebastian Eckstein – malarz kwadratury*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 36, 1984, nr 2–3, s. 271–292.
- Pokorná-Paruszkiewicz Maria, *Nieznany zespół iluzjonistycznych malowideł w dawnym kościele karmelitanek bosych w Warszawie na tle malowideł Sebastiana Ecksteina w kościołach w Węgrowie, Krasnem i Tykocinie. Nowy przyczynek do badań nad malarstwem monumentalnym fazy rokoka na Mazowszu*, [w:] *Sztuka na Mazowszu. Nowe otwarcie*, red. Andrzej Pieńkos i Michał Wardzyński, Warszawa 2019, s. 159–178.
- Potocka Anna Dorota, *Jan Bogumił Plersch: polichromie w Grodzisku Mazowieckim*, wyd. Primum, Grodzisk Mazowiecki 2004.
- Przeworska Jadwiga, Walicki Michał, *Strop z XVI w. kościoła w Boguszycach*, Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1929.
- Rastawiecki Edward, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 1–3, wyd. Samuel Orgelbrand, Warszawa 1850–1857.
- Rastawiecki Edward, *Słownik rytowników polskich tudzież obcych w Polsce*

- osiadłych lub czasowo w niej pracujących*, wyd. Józef Ignacy Kraszewski, Poznań 1886.
- Rudkowski Tadeusz M., *Polskie sgraffita renesansowe*, wyd. DiG, Warszawa 2006.
- Sagała Agnieszka, *Renesansowa dekoracja malarska na sklepieniu kościoła w Broku*, „Mazowsze. Dziedzictwo Kulturowe”, T. VIII, 2000, nr 13, s. 85–87.
- Sawicki Tytus, *Włoska technika „a bianco di calce” na przykładzie bielańskich fresków Michelangelo Palloniego*, „Ochrona Zabytków”, nr 3, 1997, s. 239–249.
- Sito Jakub, *Georg Wilhelm Neunhertz w Rzeczypospolitej*, [w:] *Willmann i inni. Malarstwo, rysunek i grafika na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII wieku*, red. Andrzej Kozieł i Beata Lejman, Wrocław 2002, s. 228–238.
- Sito Jakub, „*Fabryka*” kościoła pw. Św. Ducha w Warszawie w latach 1707–1730 w świetle źródeł paulińskich – przebieg prac, projektanci, wykonawcy, [w:] *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. Rocznicę urodzin i w 50. Rocznicę święceń kapłańskich*, red. Juliusz A. Chrościcki i in., Jasna Góra-Częstochowa 2012, s. 355–400.
- Skielczyński Zbigniew, *Szkice z dziejów sztuki w Łowiczu*, wyd. Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych Mazowieckiego Towarzystwa Kulturalnego. Stacja Naukowa w Łowiczu, Łowicz 1981.
- Starzyński Juliusz, *Barokowe malowidła ścienne w kaplicy św. Karola Boromeusza w Łowiczu i twórca ich Michelangelo Palloni*, Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej, wyd. Ludwik Anczyc, Warszawa – Kraków 1931.
- Starzyński Juliusz, Walicki Michał, *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1929.
- Staszewski Jarosław, *Ikonograficzna analiza polichromii w kaplicy Najświętszego Sakramentu w katedrze łowickiej*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, T. 5, 1999, nr 2, s. 77–103.
- Stawicki Stanisław, *Renesansowa dekoracja malarska na sklepieniu kolegiaty pultuskiej*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki”, T. 7, 1996, nr 1–2 (24–25), s. 1–8.
- Stawski Marek, *Opactwo czerwińskie w średniowieczu. Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku w średniowieczu*, Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin, Warszawa 2007.
- Stoga Andrzej, *Marceli Dobrzeniewski: zagadkowy malarz Włodawy i Łęczeszyc*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 31, 1972, nr 3–4, s. 341–345.
- Stoga Andrzej, *Quadratura w malarstwie polskim XVIII w.: malowidła na sklepieniach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 42, 1980, nr 3–4, s. 365–376.
- Szafrański Włodzimierz, Zygnier Leszek, *Płock w dobie narodzin państwa Piastów*,

- [w:] *Dzieje Płocka*, t. 1: *Historia miasta do 1793 roku*, praca zbiorowa, red. Marian Kallas, wyd. 3, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 2000, s. 25–42.
- Sztuka Warszawy*, praca zbiorowa, red. Mariusz Karpowicz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986.
- Szymański Stanisław, *Nieznane malowidła ścienne XVI w. w Sierpcu*, wyd. Komisja Badań nad Powstaniem i Rozwojem Płocka Towarzystwa Naukowego Płockiego, Płock 1959.
- Świechowski Zygmunt, *Ścienne malowidła romańskie w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 15, 1953, nr 2, s. 64–74.
- Tatarkiewicz Władysław, *Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie za Stanisława Augusta*, wyd. Władysław Łazarski, Warszawa 1916.
- Walicka Irena Michaela, *Kościół i klasztor sakramentek w Warszawie – pomnik zwycięstwa pod Wiedniem*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.
- Wardzyński Michał, *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1527–1795*, red. Jan Tyszkiewicz, wyd. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2015, s. 629–731.
- Wardzyński Michał, *Z Moraw na Mazowsze – freski Sebastiana Ecksteina w Węgrowie i Krasnem*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 1: *Arcydziała plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. Michał Wardzyński, wyd. Mazowiecki Instytut Kultury, Warszawa 2018, s. 205–207.
- Wieteska Józef, *Archidiakonat łowicki*, Rzym 1966.
- Witwińska Magdalena, *Czerniakowskie freski po konserwacji*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 1996, s. 138–148.
- Witwińska Magdalena, *Ostrołęcka polichromia Walentego Żebrowskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 32, 1970, nr 2, s. 245–260.
- Witwińska Magdalena, *Dzieje warszawskiej polichromii Walentego Żebrowskiego w kościele św. Anny*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 68, 2006, nr 1, s. 59–94.
- Wolff-Łozińska Barbara, *Malowidła stropów polskich I. połowy XVI w.: dekoracje roślinne i kasetonowe*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
- Wołosz Artur K.F., *Malowidła ścienne w kościele św. Krzyża w Pułtusk. Przyczynek do dziejów malarstwa na Mazowszu w XVI wieku*, wyd. Art & Archeology, Ciechanów 1993.
- Zdon Wojciech, *Dydaktyka zbawienia na sklepieniach pobenedyktyńskiego kościoła w opactwie sieciechowskim*, „Arteria. Rocznik Wydziału Sztuki Politechniki Radomskiej”, R. 6, 2008, s. 35–36.
- Zdziarska Aldona, *Malowidła ścienne w kościele św. Anny w Warszawie i ich konserwacja*, „Ochrona Zabytków”, T. 42, 1989, nr 3–4 (166–167), s. 227–235.
- Ziemlewicz Anna, *Prace konserwatorskie i restauratorskie przy ołtarzu głównym z kościoła parafialnego w Strzegocinie*, „Rocznik Mazowieckiego Konserwatora Zabytków”, R. 1, 2006, nr 1, s. 61–70.